

MARIA ȘTEFĂNESCU, MIRCEA MINICĂ

**IMAGINAR LINGVISTIC ȘI MODELE IDENTITARE
ÎN LEXICOGRAFIA ROMÂNEASCĂ
A SECOLELOR XIX ȘI XX. I. DICȚIONARUL LIMBII
ROMÂNE AL LUI LAURIAN ȘI MASSIM***

În 1980, G. Lakoff și M. Johnson publicau *Metaphors we live by*, carte ce avea să devină un text fundamental în domeniului cercetărilor de semantică cognitivă. Deși tezele enunțate aici au fost ulterior dezvoltate, nuanțate și, uneori, modificate, atât de către Lakoff și Johnson înșiși, cât și de discipolii acestora, volumul din 1980 își păstrează actualitatea și relevanța prin aceea că introduce și clarifică unele concepte centrale în semantică cognitivă, printre care, de interes special pentru articolul de față, noțiunea de „metaforă cognitivă/conceptuală”. După cum se știe, teza fundamentală de la care pornesc Lakoff și Johnson este aceea că „sistemul conceptual de care ne folosim în mod obișnuit, în termenii căruia gândim și acționăm, are o natură fundamental metaforică”¹ (Lakoff, Johnson 1980/2003, p. 4). Sensul afirmației se clarifică atunci când cei doi autori precizează că, prin metaforă, nu înțeleg un „simplu” trop poetic sau retoric perceput ca „deviație” opțională de la comunicarea presupusă a fi literală, ci o componentă esențială și inevitabilă a articulării gândirii umane. După Lakoff și Johnson, „procesele gândirii umane sunt în mare măsură metaforice. [...] Metaforele ca expresii lingvistice sunt posibile tocmai pentru că există metafore în sistemul conceptual al omului”² (1980/ 2003, p. 7). Se afirmă, astfel, că „limbajul și gândirea sunt ambele, în mod esențial, „imaginative”³ (Underhill 2011, p. 22), în sensul că, „atât în limbajul individual cât și în limba în ansamblul său, acele concepte care nu se bazează pe experiența directă recurg la metaforă, metonimie și la imaginarul mental. Imaginația noastră ne duce dincolo de oglindirea exactă a realității externe (dincolo de reprezentarea acesteia)”⁴ (*ibidem*).

* Această lucrare a fost sprijinită prin proiectul Ministerului Cercetării și Inovării, CCCDI – UEFISCDI, număr proiect PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0326 /49 PCCDI, în conformitate cu PNCDI III.

¹ În original: „our ordinary conceptual system, in terms of which we both think and act, is fundamentally metaphorical in nature”.

² În original: „human *thought processes* are largely metaphorical. [...] Metaphors as linguistic expressions are possible precisely because there are metaphors in a person's conceptual system”.

³ În original: „language and thought are both essentially ‘imaginative’”.

⁴ În original: „in both individual speech and language as a whole, those concepts which are not directly grounded in experience employ metaphor, metonymy and mental imagery. Our imagination takes us beyond the literal mirroring, or representation, of external reality”.

Cu alte cuvinte, argumentul central al lui Lakoff și Johnson este acela că nu se poate vorbi despre concepte abstracte altfel decât prin recurs la metafore cognitive/conceptuale. În cazul noțiunii „limbă”, de pildă, exprimarea conceptuală de care ne folosim pentru a o circumscrie este, cel mai adesea, metaforică (sau, într-o exprimare mai riguroasă, catachretică, vezi Underhill 2011, p. 23): se vorbește despre *familii* de limbi, despre *înrudirea* dintre limbi, despre *moartea* unora și *nașterea* altora etc. Pe de altă parte, studii recente dinspre sociologie, antropologie socială și lingvistică au atras atenția asupra faptului că discursul asupra limbii poate să nu fie neutru, ci – mai ales atunci când sunt în joc mize istorice, culturale sau politice – va primi o coloratură ideologic-militantă. Astfel, reflecția asupra reprezentărilor despre limbă va indica adesea felul cum „indivizii și grupurile își înțeleg propria activitate lingvistică, cum unele limbi sau registre/forme lingvistice se bucură de un prestigiu mai mare decât altele [...] cum astfel de valorizări pot fi acceptate sau respinse [...] cum indivizii și grupurile își mobilizează resursele lingvistice și concepțiile despre limbă pentru a se defini pe ei înșiși și pe ceilalți, în termeni etnici, în cadrul interacțiunii sociale”⁵ (Kamusella 2009, p. 135). Pornind de la aceste premise teoretice, articolul de față își propune să investigheze modul în care A. T. Laurian și I. C. Massim, autorii primului dicționar academic al limbii române (LM), configurează conceptual-metaforic, dar și ideologic noțiunea de „limbă” pe care o propun ca bază a alcătuirii lexiconului lor.

Circumstanțele elaborării lucrării fiind cunoscute, nu le amintim decât pe scurt: în contextul viilor discuții din secolul al XIX-lea cu privire la standardizarea și perfecționarea idiomului național, Societatea Academică Română, înființată în 1866, le delegă lui A. T. Laurian și I. C. Massim sarcina de a alcătui primul dicționar academic al limbii române. Lucrarea va fi elaborată pornindu-se de la principiile purismului latinist, deși, la momentul conceperii lexiconului, curentul se bucura de o susținere din ce în ce mai redusă în afara Societății Academice unde, încă, latiniștii erau majoritari (Macrea 1969). Orientarea latinistă, în forme mai moderate, avea însă, la cărturarii ardeleni, o tradiție de peste un veac și fusese susținută și în celelalte provincii românești. Proiectul Școlii Ardelene de „reconstrucție ideologică a limbii” (Mitu 1997, p. 337) fusese motivat politic, dar și din perspectiva asumării și promovării unui model identitar: „construirea unei identități naționale de tip modern – principalul demers al elitei intelectuale a epocii – presupune în mod firesc și inventarea unei noi limbi, adecvate acestei condiții. Noua identitate fiind prezentată ca o regăsire și restaurare a fondului latinității noastre originare și esențiale, limba – veșmântul expresiv al naționalității – va trebui să se întoarcă și ea la forma ei genuină. Pe scurt, este justificarea capitală a latinismului radical, lansat de Școala Ardeleană și perpetuat solid în Transilvania în prima

⁵ În original: „individuals and groups make sense of their own language activity, how some languages, language varieties or linguistic forms are more valued than others [...] how ascribed values may be accepted or resisted [...] how individuals and groups mobilise linguistic resources and beliefs about languages to define themselves and others in ethnic terms in social interaction”.

jumătate a secolului următor” (Mitu 1997, p. 337). În a doua jumătate a aceluiași secol, acest latinism radical (care nu mai reprezenta o poziționare majoritară) își găsește în *Dicționarul limbii române* al lui Laurian și Massim (în continuare, LM) ilustrarea probabil cea mai emblematică.

Scriind, în prefața la primul volum al LM, despre limba română, Laurian și Massim se servesc de metafore deopotrivă anorganice și organice, acestea din urmă vegetale, animale și antropomorfizante. Faptul nu trebuie să surprindă, întrucât „înseși corelațiile sistematice care ne permit să înțelegem un concept prin analogie cu altul [...] vor face, în mod necesar, ca alte aspecte ale conceptului să rămână ascunse. Permițându-ne să ne concentrăm asupra unei fațete a conceptului [...], o conceptualizare metaforică poate să ne împiedice să acordăm atenție altor aspecte ale acestuia, care sunt incompatibile cu metafora aleasă”⁶ (Lakoff, Johnson 1980/2003, p. 10), astfel încât, pentru circumscrierea unui concept, se folosesc adesea reprezentări metaforice multiple, din sfere diferite. Or, tocmai acest tip de evidențiere alternativă a diferitor aspecte ale complexului de semnificații pe care Laurian și Massim îl asociază noțiunii de „limbă” transpare cu claritate din prefața la LM, prin clasele de metafore cognitive la care recurg autorii. De pildă, în registru anorganic, limba este conceptualizată ca o *comoară*, dicționarul fiind considerat depozitarul acesteia („o carte care cuprinde tezaurul cel mai prețios al tuturor românilor”⁷ (1871 [1873], p. V). Comoara trebuie însă să fie autentică: așa cum se vorbește despre aur „curat”, Laurian și Massim vorbesc, în repetate rânduri, despre cuvinte „curat românești” (prin care înțeleg de origine latină), singurele care se cuvine să intre în componența tezaurului. Celelalte urmează să fie eliminate sau măcar descurajate ferm, astfel încât, cei abia câțiva termeni nelatini care vor fi, în final, acceptați „vor fi ca puțina aramă ce intră într-o frumoasă monedă de aur” (1871 [1873], p. IX).

Mai frecvente în prefața la LM sunt metaforele conceptuale din registrul vegetal și animal, și acestea folosite pentru a se promova proiectul latinist, prin segregarea cuvintelor considerate de origine latină de celelalte și prin valorizarea negativă a acestora din urmă. Astfel, se afirmă, „limba [...] este un ce viu și organic, care se dezvoltă din un mic număr de rădăcini, întocmai precum un mândru și tufos arbore crește din o mică sămânță aruncată în pământ” (1871 [1873], p. VIII). Pornind de la această conceptualizare a limbii ca entitate vegetală căreia trebuie să i se asigure dezvoltarea organică, autorii critică și resping practica lexicografică de a se înregistra în dicționare doar sensurile derivate intrate într-o limbă, nu și pe cele primare din limba sursă. A proceda astfel, apreciază Laurian și Massim, este echi-

⁶ În original: „The very systematicity that allows us to comprehend one aspect of a concept in terms of another [...] will necessarily hide other aspects of the concept. In allowing us to focus on one aspect of a concept [...], a metaphorical concept can keep us from focusing on other aspects of the concept that are inconsistent with that metaphor”.

⁷ În cazul majorității citatelor din prefața la LM am modificat tacit ortografia latinizantă a autorilor, transcriind textul după normele actuale ale limbii române.

valent cu a prelua doar o „ramură tăiată și despărțită de tulpină”, care, din acest motiv, „trage a se usca și a muri” (1871 [1873], p. VIII). Mult mai periculoasă, însă, ar fi includerea în dicționar a unor cuvinte de origine străină, în cazul românei, a celor nelatine: „mărirea și înavuțirea prin adaosuri de din afară este [...] tot atât de contrarie naturii limbii, cât și naturii unei plante sau unui animal” (*ibidem*). Cuvintele „străine” sunt văzute a împiedica dezvoltarea firească, organică, a limbii și sunt asociate registrului pestilențial – cuvintele-vermină, a căror excludere din idiomul național apare ca un efort de igienizare salutară. Întrucât „limba ce are nefericirea de a fi pătrunsă și mai mult sau mai puțin inundată de vorbe străine, ca și planta înfășurată de paraziți, e împiedicată în dezvoltarea sa regulată și condamnată a lăncezi”, „cine dar poate susține că româneștile [cuvinte] nu au dreptul de a înlătura cu totul parazitetele” (*ibidem*) de origine nelatină? Aceasta cu atât mai mult cu cât nu doar destinul limbii este în joc, ci acela al națiunii înseși. Corelarea strânsă a perfecționării limbii cu progresul națiunii avea o îndelungată și puternică tradiție iluministă, europeană, dar și românească (Marino 1964), pe care Laurian și Massim o prelungesc până târziu, afirmând – și avertizând – că „mersul mai rapid sau mai lent al unui popor pe calea civilizației, mărirea, puterea și prosperitatea lui, în fine soarta și poziția lui în sânul mării familii a genului omenesc, depinde foarte mult de curăția limbii” (*ibidem*), în calitatea acesteia de „organ al cugetării” poporului respectiv.

Predominante în prefața la LM rămân metaforele cognitive din registrul antropomorfizant. Ca și oamenii, cuvintele sunt văzute a avea o viață a lor, datoria lexicografului fiind „să răspândescă lumina convenită peste acea îndelungă viață” (1871 [1873], p. XVIII); ca și oamenii, cuvintele au o biografie proprie: „fiecare vorbă se consideră ca un individ, ca o persoană distinsă și însemnată, a cărei biografie conștiințioasă și cât se poate de completă se cere de la lexicograf” (1871 [1873], p. XI). Mai ales (și mai important), ca orice popor, o limbă are o fizionomie sau un caracter/geniu specifice; astfel, cuvintele incluse în dicționar trebuie să fie „conforme cu geniul limbii” pentru că „numai așa se dă adevărata fizionomie” (1871 [1873], p. VI) a acesteia; „din contră, precum moartă și fără înțeles este imaginea unui om în care pictorul n-a știut da caracterul acelei persoane, tot așa de puțin înțeles va avea limba într-un dicționar în care nu se vor produce toate caracterele esențiale ale limbii” (*ibidem*). Se recunosc, aici, ecourile târzii ale teoriei „specificului național” și ale argumentelor iluministe, iar mai târziu romantice, cu privire la geniul limbii și al poporului, primul reflectându-l – și, din perspectiva cultivării/inventarierii limbii, trebuind să-l reflecte – pe cel de-al doilea (Marino 1964, p. 583).

Cuvintele beneficiază, ca și oamenii, de un statut juridic și social: li se poate oferi – sau nu – „dreptul de cetățenie română” (1871 [1873], p. IX), li se poate recunoaște, condiționat totuși – „destul să fie curat romanice” (1871 [1873], p. XXI) –, „un titlu de nobilitate necontestat” (*ibidem*). Dimpotrivă, dacă sunt considerate indezirabile, cuvintele pot și trebuie să fie expulzate. Or, în cazul terme-

nilor românești de origine nelatină indezirabilitatea este sugerată în maniera cea mai limpede: aceștia vampirizează limba – și, implicit, națiunea –, „îi sugă și seacă cea mai bună venă a vieții sale” (1871 [1873], p. VIII), prin urmare „expulsionea” este într-un totuși justificată. Atrage atenția sugestia de „eliminare, eventual violentă, a unui corp străin”, prezentă în semnificația cuvântului *expulsie/expulsiune*. Este de presupus că autorii au intenționat să transmită acest sens având în vedere că, în alte locuri ale prefetei, se vorbește despre cuvintele „românești” care „caută să alunge pe străin” (*ibidem*), adică termenul de origine nelatină, în baza argumentului că acesta se dovedise neasimilabil, rămânând „sterp pe pământul românesc” (*ibidem*), spre deosebire de cuvintele de origine latină, care „se prezintă înconjurat[e] de o numeroasă familie” (*ibidem*). Exemplul ales de Laurian și Massim pentru a ilustra o astfel de situație este cel al cuvintelor *vreme* și *poruncire*, față de *timp*, respectiv, *demândare*. Or, este limpede că, din perspectiva familiei de cuvinte dezvoltate efectiv în limba română, primele cuvinte se prezintă mai avantajos decât ultimele. Forțând însă lucrurile, sub presiunea rigorilor proiectului latinist, cei doi autori ortografiază termenii de origine latină sub forma „tempu”, respectiv, „demandare”, atribuindu-i celui din urmă, în mod cel puțin artificial, familia de cuvinte: „mandare, mandatu, mandatariu, commandare, commanda, recommandare, recommandatione, recommandabile etc.” (*ibidem*).

În fine, ca și oamenii, cuvintele au un trup și un suflet: „elementul extern sau fonetic [...] este precum corpul vorbei și [...] elementul intern sau înțelesul [...] este ca și sufletul cuvântului” (1871 [1873], p. XI). De la această conceptualizare antropomorfică se trece firesc la una eschatologică: vorbele au și un destin veșnic: fie sunt primite în raiul celor două volume de dicționar, cuprinzând termenii considerați a fi de origine latină certă, fie sunt aruncate definitiv în iadul glosarului („la toate vorbele străine excluse din dicționar stau deschise porțile glosarului, în care vor intra împreună cu cuvintele române de origine, dar străine de formă, [...] vorbele care [...] deși împrumutate din limbi surori cu a noastră, nu sunt însă de origine romanică” (1871 [1873], p. IX)); provizoriu, petrec un timp în purgatoriul aceluiași glosar „acele vorbe care, deși de origine conșcut romanică, cer însă dezvoltări mai largi spre a se putea învedera modul lor de formațiune, sau care, deși prin structura fonetică și alte caractere nu prezintă nimica contrariu legilor limbii, nu se pot însă lega cu deplină certitudine de o anumită rădăcină romanică, și au prin urmare lipsă de a trece prin purgatoriul unor mai lungi și minuțioase discuțiuni” (*ibidem*).

Împrejurarea că, în românește, cuvântul *limbă* este de genul feminin a făcut să fie foarte la îndemână conceptualizarea metaforică a noțiunii, în prefața la LM, în termenii feminității. Nu este vorba de o intuiție inedită, metafora limbii-femeie având o tradiție și în reprezentările altor culturi (Underhill 2011). Pentru Laurian și Massim însă, opțiunea pentru imaginarul feminizant este, o dată în plus, pusă în serviciul proiectului latinist. Limba română este o fecioară supusă suferinței, acoperită de „lovituri” și „plăgi”, cu chipul brăzdat de „cicatrici” (1871 [1873], p. VIII); fecioara nu este, însă, una oarecare, ci „o nobilă și grațioasă vergină a Italiei”,

a cărei „frumoasă față” păstrează dureros urmele contactului cu preanumerosi „străinismi” (*ibidem*). Situația nu este, însă, iremediabilă, iar la finalul textului ce prefătează LM, Laurian și Massim oferă soluția: românii își vor putea face, parcurgând paginile dicționarului, „o idee, fie cât de strâmtă, despre ce a fost, ce este și ce poate fi limba lor” (1871 [1873], p. XXV) și vor putea, în consecință, să contribuie la „lărgirea și înăvușirea” (*ibidem*) acesteia. Rezultatul va răsplăti toate eforturile: edițiile viitoare ale dicționarului vor putea „prezenta din ce în ce mai perfectă imaginea fiei Romei eterne așezată de mamă pe râpele bătrânului Danubiu” (1871 [1873], p. XXVI). Astfel, recuperată în puritatea sa originală, româna, descendentă nobilă a latinei, își va putea asuma plenar un rol civilizator exemplar, știindu-se menită „să apere și să propage în răsărit luminile civilizațiunii” (*ibidem*).

Lectura prefeței la LM confirmă ipoteza că „limba [...] este reprezentată, invariabil, prin intermediul metaforelor. Mediu ce permite emergența metaforelor, limba este ea însăși un construct condiționat metaforic. Ceea ce spunem despre limbă și ceea ce limba poate să facă pentru noi implică activarea unor rețele metaforice complexe”⁸ (Underhill 2011, p. 174). Folosindu-se de un ansamblu de metafore conceptuale, Laurian și Massim propun o perspectivă esențialistă asupra limbii: limba constă într-un set de trăsături esențiale, permanente, și are un geniu specific care îi determină identitatea, odată pentru totdeauna, în momentul formării sale; orice dezvoltare ulterioară, organică, în conformitate cu aceste caracteristici esențiale, este binevenită, orice evoluție în dezacord cu acestea și orice împrumut străin reprezintă o denaturare a limbii și un pericol pentru identitatea și unitatea poporului care o vorbește. Transpare cu claritate faptul că acest complex de metafore cognitive primește și o orientare programatică: discursul despre limbă nu se prezintă neutru, ci este puternic angajat din unghiul validării și promovării proiectului latinist. În cercetări viitoare sperăm că vom putea indica unele diferențe (sau similitudini), la nivelul reprezentărilor conceptual-metaforice, dar și la cel al poziționărilor teoretic-ideologice, între perspectiva propusă de Laurian și Massim în LM și alte puncte de vedere asupra limbii susținute de lexicografi români din secolele XIX și XX.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

Kamusella 2009 = Tomasz Kamusella, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, Chippenham and Eastbourne, Palgrave Macmillan, 2009.

Lakoff, Johnson 1980 = George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, London, University of Chicago Press, 1980. Reeditare în 2003.

⁸ În original: „language [...] is invariably represented in metaphors. The medium which allows us to construct metaphors is itself a metaphor-bound construct. What we say about language and what it does for us, involves the activation of complex metaphoric frames”.

- LM = A. T. Laurian, I. C. Massim, *Dicționarul limbei române*. Tom. I–III. După însărcinarea dată de Societatea Academică Română. Elaborat ca proiect, București, Noua Tipografie a Laboratorilor Români, I (A–H), 1871 [1873]; II (colaboratori Iosef Hodoș și G. Barițiu, I–Z), 1876; III. *Glossariu, care coprinde vorbele din limba română străine prin originea sau forma lor, cum și cele de origine îndoiioasă*, 1871 [1877].
- LR = „Limba română”, București, I, 1952 și urm.
- Macrea 1969 = Dimitrie Macrea, *Discuțiile referitoare la dezvoltarea limbii române literare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în Al. Rosetti, B. Cazacu (coord.), *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, vol. 1, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 291–308.
- Marino 1964 = Adrian Marino, *Ilumiștii români și problema „cultivării” limbii* (I), în LR, XIII, 1964, nr. 5, p. 467–483; (II), în LR, XIII, 1864, nr. 6, p. 571–586.
- Mitu 1997 = Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, Editura Humanitas, 1997.
- Underhill 2011 = James W. Underhill, *Creating Worldviews. Metaphor, Ideology and Language*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2011.

LINGUISTIC IMAGINARY AND LINGUISTIC IDENTITY IN ROMANIAN
 LEXICOGRAPHY DURING THE 19th AND 20th CENTURIES
 I. DICȚIONARUL LIMBII ROMÂNE BY A. T. LAURIAN AND I. C. MASSIM
 (Abstract)

The present article aims to describe the manner in which the authors of the first historical dictionary of the Romanian language (*Dicționarul limbii române*. Tom. I–III. După însărcinarea dată de Societatea Academică Română by A. T. Laurian and I. C. Massim) employ cognitive metaphors and mental imagery in order to convey their understanding of language and its development. Attention will also be given to the relationship between language, ideology and national identity as reflected in the Preface to Laurian and Massim’s dictionary.

Cuvinte-cheie: *imaginar lingvistic, metaforă cognitivă, identitate, limba română, limba latină.*
Keywords: *linguistic imaginary, cognitive metaphor, identity, Romanian language, Latin language.*

*Institutul de Lingvistică și Istorie Literară
 „Sextil Pușcariu” al Academiei Române
 Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21
 mariastefanescu@gmail.com
 mirceaminica@gmail.com*